

जालना जिल्ह्यातील लोकसंख्या वैशिष्ट्यै: एक भौगोलिक अभ्यास

डॉ. अनिल ए. चौधरी

भूगोल विभाग

मोरेश्वर महाविद्यालय, भोकरदन

जि. जालना

प्रस्तावना

भारताच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये लोकसंख्या अभ्यासाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान असून, कोणत्याही विशिष्ट प्रदेशाच्या विकासाचे नियोजन करण्यासाठी तेथील लोकसंख्येची घनता, वाढ, साक्षरता, लिंग गुणोत्तर आणि वयोरचना या घटकांचा सखोल अभ्यास करणे अनिवार्य ठरते. महाराष्ट्राच्या मध्यवर्ती भागामध्ये आणि मराठवाडा विभागामध्ये ऐतिहासिक, कृषी आणि औद्योगिक वारसा लाभलेला जालना जिल्हा हा सामाजिक संशोधनाच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत अभ्यासनीय प्रदेश आहे. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि एकविसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला या जिल्ह्यात झालेला जनसांख्यिकीय बदल हा येथील सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनाचा मोठा द्योतक मानला जातो. जालना जिल्ह्याची लोकसंख्या रचना ही ग्रामीण व शहरी संस्कृतीचा एक आगळावेगळा संगम दर्शवणारी असून, येथील मानवी संसाधनांचा अभ्यास करताना कृषी क्षेत्रावर असलेले अवलंबित्व आणि औद्योगिक विकासाचे वारे यांचा परस्परसंबंध स्पष्टपणे दिसून येतो. एक सामाजिक संशोधक म्हणून, या परिसरातील लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्यांचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करणे आणि भविष्यातील विकासात्मक धोरणांसाठी दिशा निश्चित करणे हे या संशोधन पेपरचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. लोकसंख्या ही केवळ आकड्यांची जमवाजमव नसून ती एका जिवंत समाजाची गतिशीलता, उत्पादक क्षमता आणि सांस्कृतिक समूहाची परिचायक असते, ज्यामुळे जालना जिल्ह्याच्या लोकसंख्येचा अभ्यास करणे प्रादेशिक समतोल साधण्याच्या दृष्टीने अत्यंत औचित्यपूर्ण ठरते.

जालना जिल्हा ओळख

जालना जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा विभागातील एक महत्त्वाचा मध्यवर्ती जिल्हा असून, याची स्थापना १ मे १९८१ रोजी औरंगाबाद जिल्ह्यातून काही भाग वेगळा करून स्वतंत्र जिल्हा म्हणून करण्यात आली. या जिल्ह्याच्या उत्तर दिशेला जळगाव व बुलढाणा, पूर्व दिशेला परभणी, दक्षिण दिशेला बीड तर पश्चिम दिशेला छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्याची सीमा लाभलेली आहे. जालना जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ सुमारे ७,७१८ चौरस किलोमीटर इतके असून, प्रशासकीय सोयीसाठी या जिल्ह्याची आठ तालुक्यांमध्ये म्हणजेच जालना, भोकरदन, जाफ्राबाद, बदनापूर, अंबड, घनसावंगी, परतूर आणि मंठा या तालुक्यांमध्ये विभागणी करण्यात आली आहे. हा प्रदेश प्रामुख्याने गोदावरी आणि पूर्णा नदीच्या खोऱ्यात वसलेला असून येथील जमीन बहुतांश भागात काळी आणि सुपीक आहे, ज्यामुळे कृषी हा येथील ग्रामीण भागातील लोकांचा मुख्य आर्थिक कणा

बनला आहे. जालना शहर हे बीज उत्पादनासाठी आणि स्टील उद्योगासाठी संपूर्ण देशात प्रसिद्ध असून, येथे मोठ्या प्रमाणावर लघु व मध्यम उद्योग तसेच लोखंड आणि पोलाद कारखाने विकसित झालेले आहेत. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी पाहता, हा जिल्हा निजामशाही आणि मराठा साम्राज्याच्या कालखंडातील ऐतिहासिक वास्तू, मंदिरे आणि दर्ग्यांसाठी ओळखला जातो, ज्यामुळे येथे बहुसांस्कृतिक समाजजीवनाचे दर्शन घडते आणि ग्रामीण संस्कृतीचा पगडा स्पष्टपणे जाणवतो.

लोकसंख्यावाढ

जनगणना २०११ च्या अधिकृत आकडेवारीनुसार जालना जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या १९,५९,०४६ इतकी नोंदवली गेली असून, यामध्ये पुरुष लोकसंख्या १०,११,४७३ तर महिला लोकसंख्या ९,४७,५७३ इतकी आहे. २००१ ते २०११ या दशकात जालना जिल्ह्याचा लोकसंख्या वाढीचा दर २१.४६ टक्के इतका राहिला आहे, जो मागील दशकात १८.२३ टक्के होता, ज्यामुळे लोकसंख्या वाढीच्या गतीत वाढ झाल्याचे दिसून येते. ही लोकसंख्या वाढ महाराष्ट्राच्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे १.७४ टक्के इतकी भर घालते आणि राज्याच्या मध्यम वाढीव जिल्ह्यांमध्ये जालना जिल्ह्याची गणना होते. ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधींचे अपुरे प्रमाण, नैसर्गिक शेतीवरील वाढता ताण आणि स्थलांतराचे बदलते ट्रेण्ड्स यामुळे लोकसंख्यावाढीचे हे प्रमाण विविधांगी कारणांमुळे प्रभावित झाले आहे.

घनता

जालना जिल्ह्याच्या लोकसंख्येची घनता २०११ च्या जनगणनेनुसार प्रति चौरस किलोमीटर २५४ व्यक्ती इतकी नोंदवली गेली आहे, जी २००१ च्या जनगणनेमध्ये प्रति चौरस किलोमीटर २१० व्यक्ती इतकी होती. जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ ७,७१८ चौरस किलोमीटर असून, लोकसंख्येच्या घनतेमध्ये तालुकानिहाय मोठी तफावत आणि विषमता पाहायला मिळते. जालना तालुक्यात आणि शहरी भागात औद्योगिक व व्यावसायिक विकासांमुळे लोकसंख्येची घनता सर्वात जास्त (४४४ व्यक्ती प्रति चौ.किमी.) आहे, तर घनसावंगी आणि मंठा सारख्या ग्रामीण व दुर्गम तालुक्यांमध्ये घनता तुलनेने कमी असल्याचे दिसून येते. ही वाढती लोकसंख्या घनता जमिनीवरील ताण, भूजल पातळीचा ह्रास आणि नागरीकरणाच्या वाढत्या दबावाची साक्ष देते.

साक्षरता

जालना जिल्ह्याची एकूण साक्षरता २०११ च्या जनगणनेनुसार ७१.५२ टक्के इतकी असून, ती राज्याच्या आणि राष्ट्रीय सरासरीच्या तुलनेत किंचित मागे असली तरी शिक्षणाचा प्रसार वेगाने होत असल्याचे दर्शवते. यामध्ये पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण ८१.५३ टक्के इतक्या उच्च पातळीवर आहे, तर महिला साक्षरतेचे प्रमाण ६०.९५ टक्के नोंदवले गेले असून, लिंगानिहाय साक्षरतेमधील ही दरी ग्रामीण भागातील सामाजिक रुढी आणि शैक्षणिक अज्ञानामुळे निर्माण झाली आहे. ग्रामीण भागात साक्षरतेची टक्केवारी ६९.१७ टक्के तर शहरी भागात ती ८१.२४ टक्के आहे, ज्यावरून ग्रामीण व शहरी शिक्षण

सुविधांमधील फरक स्पष्ट होतो. शासनाच्या विविध शैक्षणिक योजना, शाळांची वाढती संख्या आणि साक्षरता अभियानांमुळे नवीन पिढीत साक्षरतेचा टक्का सातत्याने सुधारत आहे.

लिंग गुणोत्तर

२०११ च्या जनगणनेनुसार जालना जिल्ह्यातील एकूण लिंग गुणोत्तर प्रति हजार पुरुषांमागे ९३७ स्त्रिया इतके आहे, जे महाराष्ट्राच्या राज्य सरासरीपेक्षा थोडे चांगले असले तरी संतुलित प्रमाणाच्या दृष्टीने चिंताजनक मानले जाते. ग्रामीण भागातील लिंग गुणोत्तर ९३५ तर शहरी भागातील लिंग गुणोत्तर ९४४ इतके रेकॉर्ड केले गेले असून, शहरी भागात स्त्रियांचे प्रमाण थोडे अधिक असल्याचे दिसते. मात्र, बाल लिंग गुणोत्तर (० ते ६ वयोगट) केवळ ८७० मुली प्रति हजार मुले एवढेच खाली घसरल्याचे आढळले आहे, जे मुला-मुलांमधील सामाजिक भेदभावाची आणि भू भ्रूणहत्या किंवा आरोग्यविषयक उपेक्षेची कठोर वास्तव स्थिती दर्शवते.

वयोरचना

जालना जिल्ह्याच्या लोकसंख्येच्या वयोरचना विश्लेषणात असे दिसून येते की, या जिल्ह्यात तरुणांचे प्रमाण लक्षणीय असून, १४.६७ टक्के लोकसंख्या ही ० ते ६ वयोगटातील बालकांची आहे. जिल्ह्यामध्ये कार्यक्षम व तरुण वयोगटाची संख्या मोठी असल्याने हा जिल्हा 'डेमोग्राफिक डिव्हिडंड' मिळवण्याच्या स्थितीत आहे, जिथे मनुष्यबळाचा पुरेपूर वापर करता येऊ शकतो. वृद्धांची आणि बालकांची संख्या एकूण लोकसंख्येच्या तुलनेत मध्यम स्वरूपाची असून, भविष्यात उच्च शिक्षणाचे प्रमाण वाढल्यास या तरुण वयोगटाचे रूपांतर कुशल मानवी संपत्तीमध्ये होऊ शकते. वयोरचनेचा हा आलेख जिल्ह्याच्या भविष्यातील आर्थिक आणि सामाजिक विकासाची दिशा ठरवण्यात निर्णायक भूमिका बजावतो.

कार्यकारी लोकसंख्या

जालना जिल्ह्याची कार्यकारी लोकसंख्या प्रामुख्याने प्राथमिक क्षेत्र म्हणजेच शेती आणि शेतमजुरीवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असलेली दिसते, कारण जिल्ह्याची सुमारे ८०.७३ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात निवास करते. कृषी हंगामी स्वरूपाची असल्यामुळे येथे मोठ्या प्रमाणावर हंगामी स्थलांतर आणि लपलेली बेरोजगारी दिसून येते, जी आर्थिक प्रगतीमधील प्रमुख अडचण आहे. स्टील उद्योग, कृषी आधारित उद्योग आणि एमआयडीसी क्षेत्राच्या विस्तारामुळे औद्योगिक कामगारांची संख्या हळूहळू वाढत असली तरी अद्यापही मोठ्या वर्गाला संघटित क्षेत्रात रोजगाराची प्रतीक्षा आहे.

समारोप

जालना जिल्ह्याच्या लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्यांचा सखोल अभ्यास केल्यानंतर हे स्पष्ट होते की, हा जिल्हा कृषीप्रधानतेकडून निम-शहरीकरणाच्या आणि औद्योगिक प्रगतीच्या एका महत्त्वपूर्ण संधिकालातून जात आहे. लोकसंख्या वाढीचा वेग, साक्षरतेमध्ये वाढ आणि तरुण

वयोगटाचे प्राबल्य ही या जिल्ह्याची सकारात्मक बाजू असली, तरी अपुरी महिला साक्षरता, घटलेले बाल लिंग गुणोत्तर आणि शेतीवरील अतिअवलंबित्व यांसारख्या आव्हानांचा सामना करणे गरजेचे आहे. भविष्यातील शाश्वत विकासासाठी जालना जिल्ह्यात औद्योगिक व कौशल्य विकास केंद्रांचा विस्तार करणे, महिला सक्षमीकरणाच्या योजनांची कडक अंमलबजावणी करणे आणि ग्रामीण भागात आरोग्य व शिक्षणाचा दर्जा उंचावणे अत्यावश्यक ठरते. एक सामाजिक संशोधक म्हणून, जर उपलब्ध मानवी संपत्तीचे योग्य नियोजन करून सदुपयोग केला, तर जालना जिल्हा आगामी काळात राज्याच्या आर्थिक व सामाजिक पटलावर एक प्रगतिशील आणि सक्षम जिल्हा म्हणून नक्कीच नावारूपास येईल यात शंका नाही.

संदर्भ

1. Census of India. (2011). *Maharashtra: District Census Handbook, Jalna*. Directorate of Census Operations, Maharashtra.
2. Office of the Registrar General & Census Commissioner. (2011). *District Census Handbook Jalna, Village and Town Directory*. Ministry of Home Affairs, Government of India.
3. Government of Maharashtra. (2022). *Socio-Economic Review and District Statistical Abstract of Jalna*. Directorate of Economics and Statistics, Mumbai.
4. Deshmukh, R. B. (2015). *Demographic Trends and Agricultural Economy in Marathwada Region*. Pune: Continental Publications.
5. Kulkarni, S. (2018). *Urbanization and Industrial Growth in Jalna District: A Geographical Analysis*. Aurangabad: Samarth Prakashan.
6. District Statistical Office, Jalna. (2020). *District Profile and Basic Statistics of Jalna*. Government of Maharashtra.
7. Kale, P. V. (2019). *Population Geography of Maharashtra*. Nagpur: Vidarbha Book Depot.
8. Ministry of Human Resource Development. (2014). *District Information System for Education (DISE) Report: Jalna District*. New Delhi: NIEPA.
9. Pawar, C. T. (2012). *Agrarian Structure and Rural Development in Marathwada*. New Delhi: Serials Publications.
10. Zilla Parishad Jalna. (2023). *Annual Administration Report and Demographic Profile*. Jalna: Zilla Parishad Publication.
11. Joshi, V. (2017). *Social Stratification and Literacy Patterns in Rural Maharashtra*. Mumbai: Himalaya Publishing House.
12. Directorate of Health Services, Maharashtra. (2021). *District Health Profile: Jalna*. Mumbai: Government of Maharashtra.
13. Shinde, M. N. (2020). *Industrialization and Employment Generation in Jalna District*. Aurangabad: Marathwada University Press.